

УДК 811.161.2

В. Г. Сухенко

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Нормативність і надмірність у сучасній українській мові

Сухенко В. Г. Нормативність і надмірність у сучасній українській мові.

У статті проаналізовано поняття надмірності в українській мові. Когнітивний підхід дав змогу виявити позитивну конотацію досліджуваного явища, розглянути його як джерело виразності, образності, розвитку експресивності та емотивності мовних засобів. Звернено увагу на такі вияви надмірності, як тавтологія й плеоназм, наголошено на їхній відмінності. Розкрито причини й функціональні особливості надмірності, розглянуто випадки її вживання в усному та писемному мовленні, узагальнено результати спостережень.

Ключові слова: нормативність, надмірність, тавтологія, плеоназм, експресивність, багатослів'я, мовна компетентність.

Сухенко В. Г. Нормативность и избыточность в современном украинском языке.

В статье проанализировано понятие избыточности в украинском языке. Когнитивный подход позволил выявить положительную коннотацию исследуемого явления, рассмотреть его как источник выразительности, образности, развития экспрессивности и эмотивности языковых средств. Обращено внимание на такие проявления избыточности, как тавтология и плеоназм, отмечено их различие. Раскрыты причины и функциональные особенности избыточности, рассмотрены случаи ее употребления в устной и письменной речи, обобщены результаты наблюдений.

Ключевые слова: нормативность, избыточность, тавтология, плеоназм, экспрессивность, многословие, языковая компетентность.

Sukhenko V.G. Normativity and redundancy in the modern Ukrainian language.

In the article the concept of redundancy in the Ukrainian language is analyzed. The use of words without taking into account their meaning is the most common violation of this requirement. The inability of the speaker to express his opinion accurately appears in such a defect as speech excess. However, it can be useful, as it promotes expression and eliminates "obstacles" in perceptions of information, makes it possible to clarify it. The cognitive approach has allowed to reveal a positive connotation of the investigated phenomenon, to consider it as a source of expressiveness, imagery and the emotionality of language means. The analyzed phenomenon of redundancy in the Ukrainian language is considered as an unintentional repetition of linguistic units, as a functional tautology and as a normative redundancy. The article focuses on such manifestations of redundancy as tautology and pleonasm, emphasizing their difference. The reasons and functional features of redundancy are also disclosed, cases of its use in oral and written speech are considered, the results of observations are generalized.

Key words: normativity, redundancy, tautology, pleonasm, expression, verbosity, linguistic competence.

Унормування української мови – одна з актуальних лінгвістичних проблем. Важливість питання становлення літературної норми, обґрунтування принципів її системності та функціональної доцільності для високорозвинених мов є безсумнівною, адже, за світовими критеріями, саме унормованість і стильова диференціація національної мови свідчать про її культурний статус.

Кожна одиниця мови має зміст і містить інформацію, обсяг якої залежить від характеру, розміру й самостійності цієї одиниці. Але не завжди обсяг інформації виправданий, а наявні елементи не є надлишковими. У зв'язку з цим убачаємо за необхідне розглянути поняття надмірності, яке по-різному трактують на сучасному етапі.

Теоретичні основи нормувальних процесів у мові аналізували вітчизняні й зарубіжні науковці: О. Ахманова, Л. Баранникова, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, А. Коваль, Е. Косеріу, С. Ожегов, Є. Петрищева, М. Пилинський, В. Русанівський, О. Селіванова, З. Терлак, З. Франко, О. Черемська, Г. Яворська та ін.

Норма – об'єднувальний і зміцнювальний елемент складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Завдяки нормі формується літературна мова як упорядкована система, консолідується мовний національний простір [2:12]. Як і будь-який живий організм, мова постійно розвивається, удосконалюється, тому норми можуть змінюватися, що не завжди відбивається в лінгвістичних працях. Динаміка мовної норми залежить від екстралінгвальних чинників та передбачає як традиційне відтворення мовних одиниць, визначених практикою як правильні, так і фіксацію постійно породжуваних у процесі живої комунікації мовних явищ, які орієнтовані і на систему, і на реалізований зразок.

Точність вираження думки є однією з важливих ознак культури мови. Уживання слів без урахування їхнього значення – найтипніше порушення цієї

вимоги. Невміння мовця точно висловити свою думку виявляється також у такій ваді, як мовленнєва надмірність або багатослів'я.

У науковій літературі поняття надмірності отримало різноманітні термінологічні найменування: надмірність/надлишковість, плеоназм, тавтологія, надспецифікація, гіперхарактеризація, семантичне дублювання тощо. Сьогодні існує багато досліджень явища надмірності, розглянуто її види – лексичну, синтагматичну, парадигматичну, граматичну надмірність, також виділяють фонетичну, графічну, конвенціональну, синтаксичну, семантичну тощо. Різні аспекти проблеми реалізації надмірності в мові стали предметом дослідження у вітчизняному мовознавстві (О. Галич, В. Васильченко, І. Качуровський, А. Коваль, Л. Мацько та ін.). Зокрема, плеоназм як прояв дії закону мовної надмірності розглянула В. В. Коломійцева, плеоназм і тавтологію в діловому мовленні досліджувала Л. А. Кулішенко, семантичний плеоназм в художньому тексті аналізувала О. В. Книш, надмірність у діалогічному мовленні – Н. В. Шульжук, В. С. Роговий розкрив семантичну надмірність (гіперхарактеризацію) тощо.

Надмірність у широкому розумінні вчені тлумачать як наявність двох і більше знаків для передавання одного й того ж граматичного чи семантичного змісту в системі мови. В усному мовленні завжди існує надмірність, адже неминучими є повторення окремих слів, словосполучень, мовних штампів, вставних конструкцій тощо. Під час спілкування саме надмірність дає змогу виділити головне, суттєве, сконцентрувати увагу на інформації; вона є засобом оптимізації мовної діяльності та більш успішного досягнення цілей спілкування в ході реалізації комунікативної функції мови, гарантує адекватне сприймання повідомлення.

Явище мовної надмірності притаманне всім рівням мови. Наприклад, на фонетичному рівні надмірність може проявлятися в невимушеному повторі звука, на морфемному рівні реалізується у вигляді зайвих афіксів, на стилістично-синтаксичному рівні – у вигляді повтору, плеоназму, тавтології, на

граматичному – у дублюванні часових конструкцій відповідними темпоральними словами тощо.

Мовна надмірність найчастіше виявляється у вживанні слів і словосполучень, які не мають жодного смислового навантаження: надлишковість канцелярської лексики, невиправдані повтори (*користь від використання; забезпечити безпеку; продублювати двічі; працювали мовчки, без слів; повний анилаг; реальна дійсність*). Досить часто трапляються конструкції з прихованою тавтологією, комбінація яких сьогодні закріпилася в мові: *VIP-персони* (Very Important Person або VIP (*англ.* дуже важлива персона) – людина, що має персональні привілеї, пільги завдяки своєму високому становищу, багатству або славнозвісності); *мережа Інтернет* (Інтернет – Всесвітня комп'ютерна мережа, що слугує основою для поширених засобів обміну інформацією); *бібліотека книжок* (бібліотека – більш або менш значна кількість книжок, спеціально дібраних для читання, наукової роботи, з метою колекціонування) тощо. Яскраво виражена надмірність у словосполученнях *відомий в усьому світі* (закони логіки не дозволяють нам розмірковувати про половину світу), *народний фольклор* (*англ.* folk-lore, *букв.* – народна мудрість; народне знання), *місцеві аборигени* (абориген – це корінний житель країни або місцевості) тощо, однак фрази є досить розповсюдженими в навчальній літературі.

Відхилення від мовних норм часто створюють синтаксичні сполучення, що містять іншомовні слова (*прейскурант цін, пам'ятний сувенір, вільна вакансія, невикористані резерви, внутрішній інтер'єр, дитина-вундеркінд*). Їх уживання свідчить про те, що мовець не розуміє точного сенсу запозиченого слова.

Більшість дослідників вважають, що мовна надмірність перевантажує мову, позбавляючи її однозначності. Термін «надмірність» може ввести в оману, оскільки прикметник «надмірний» синонімічний слову «зайвий», а тому створюється ілюзія уведення негативної оцінки в термінологічний апарат. Насправді, надмірність може бути корисною, оскільки вона сприяє

експресивності й усуває «перешкоди» в сприйнятті інформації, дає змогу її уточнити, виділити головне.

Поширеним виявом надмірності в мовленні, що полягає в мимовільному або навмисному формальному чи смисловому дублюванні елементів повідомлення, є тавтологія. Розрізняють формально-граматичну (повторення спільнокореневих слів) і семантичну тавтологію (повторення слів з однаковим значенням) [3:597]. Тавтологію, на відміну від плеоназму (гр. *πλεονασμός* – надмірність), не розглядають як стилістичний прийом або вияв системних явищ мови, вона здебільшого є результатом недостатньої грамотності й культури мовців або парадоксального мислення.

Плеоназм – явище мовної системи й мовлення, репрезентоване надмірною кількістю граматичного й лексичного забезпечення змісту повідомлення; це завжди осмислена додаткова експресивна, емоційна конотація. Плеоназм є виявом мовної надмірності, яким керуються координація підмета із присудком або граматичне узгодження у флективних мовах, дублювання просторових відношень при дієслівному керуванні, семантичне узгодження, множинне заперечення, мовна синонімія, повтори тощо [3:466].

Тавтологічна надмірність найчастіше можлива, коли сам процес і мета (друга дія) виступають як ідентичні (*почав його будити, щоб він прокинувся*) або ж за умови виділення надмірного аспекту номінованої ситуації (*про все подумав в умі; плакала гіркими сльозами*). Тавтологія поділяється на помилкову, що вживається в просторіччі (*хвороба хворого, зиму зимувати*), і стилістичну, яка є засобом створення експресивності й переважно властива фразеології мови (*німа німота, жити своїм життям, усяка всячина, їсти поїдом, сидьма сидіти, святая святих, дзвонити в усі дзвони, пропадати пропадом* тощо). Одиниці такого типу мають структуру, сформовану з настановою. Їхньою характерною ознакою є специфіка форми. Тавтологію також слід відмежовувати від повторів, які мають сенс і не дублюють смислових елементів повідомлення (*з уст в уста; око за око, зуб за зуб; палець об палець не вдарити*). Тож від образних тавтологізмів потрібно відрізнити

тавтологічну помилку – ненавмисне використання повтору (*намалювати малюнок, сьогоднішній день, зробити роботу*), що свідчить про низький рівень володіння мовою.

Як було зазначено, лінгвістичний статус надмірності, зокрема тавтології й плеоназму, оцінюють різнопланово. Підручники й лінгвістичні словники кваліфікують її з погляду логіки й загальних норм як логічну помилку мови. Однак у художніх творах вияв надмірності відображає систему стилістичних і семантичних засобів, що їх використовують письменники для експресивно-емоційної та інформативної семантизації: *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий* (Т. Шевченко). *Вічний революціонер – / Дух, що тіло реве до бою, / Рве за поступ, щастя й волю, – / Він живе, він ще не вмер* (І. Франко). *На кричаний крик мій – мовчазне мовчання... / Я прагну спочатку почути ячання. / І всесвіту розум поставлю на чати – / Я хочу спочатку початок почати...* (І. Драч). Надмірність елементів тексту надає образіві сильнішого звучання, забезпечує надійність зв'язку, точність та переконливість міркування, створює стилістичний ефект, у той же час вимагає від реципієнта активної співучасті в процесі реконструкції змісту.

У художніх творах різних періодів спостерігаємо надуживання мовних засобів, що реалізується в повторах на рівні макроструктури (фабульні збіги) та мікроструктури тексту (семантичні повтори, гра слів, нагромодження синонімічних виразів): *Бридка шмарката відлига. Бридкі відлигові люди* (І. Карпа). *А їм якісь інструктори з інструкцій / Читали інструктивний інструктаж* (О. Ірванець). Надмірність є суттєвою характеристикою будь-якого тексту природної мови, що стає механізмом гарантування адекватного сприймання інформації, надає комунікативному акту більшої надійності [1:140].

Майже всім текстам, незалежно від стилю та жанру, притаманна надмірність, яка сприяє експресивності й уточненню інформації. Швидкі зміни в суспільстві зумовлюють впровадження нових стандартів породження повідомлень, відхилення від норм їх вербального оформлення. Це стосується й

рекламних текстів, які стали репрезентативними складниками сучасної соціальної комунікації: «ціни наряджені – знижки заряджені», «суперціна – суперєдина» (реклама мережі магазинів «Comfy») [4:740–741]. Тавтологічні елементи в коротких текстах привертають увагу, зацікавлюють, наголошують на інформації та сприяють виникненню новотворів.

Слід пам'ятати й про виправдані повторення спільнокореневих слів (*розмовна мова, словник іншомовних слів, чорні чорнила, біла білизна, загадати загадку, зупинитися на зупинці* тощо). Тавтологія в таких словосполученнях неминуча, адже спроба її уникнути буде невдалою та вплине на зміст інформації.

Отже, фактично будь-яке повідомлення містить надмірність, що є властивою ознакою висловлювання. Проаналізоване явище надмірності в українській мові варто розглядати як ненавмисний повтор лінгвістичних одиниць (однак він є помилковим і пов'язаний з некомпетентністю мовця), як функціональну тавтологію (є необхідною в мові та ініційована спеціальним завданням) і як нормативну надмірність (тобто неминучу й обумовлену системою мови). Відсутність надмірності вимагала б від читача або слухача значної сконцентрованості уваги, щоб слідкувати за думкою автора.

Сьогодні варто ввести в обіг термін стосовно мовної надмірності, який би не мав негативної конотації. У перспективі вбачаємо дослідження й впровадження другої лінгвістичної одиниці, що найбільш повно відображала б сутність аналізованого явища.

Література

1. Книш О. В. Надмірність як засіб організації постмодерністського тексту / О. В. Книш // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філологічні науки / [редкол.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2012. – Вип. 30. – С. 140–143.
2. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.

3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

4. Сухенко В. Мова і суспільство: взаємодія і розвиток / В. Сухенко // Лексикографіята в началото на ХХІ в. Доклади от Седмата межд. конф. по лексикографіята и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). – София : Изд. на БАН «Проф. Марин Дринов», 2016. – С. 732–740.